

ШИЙНІ ГРИВНИ В ПРИБАЛТІЙСЬКО-ФІНСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

В одязі фінських та прибалтійсько-фінських племен, умілих майстрів обробки металу, чільне місце займали срібні вироби – привіски, ланцюжки, пряжки, застібки, булавки. Широкий вжиток мали нагрудні та шийні прикраси, серед яких протягом IX – XII ст. чи не найбільше використання мали гривни – металеві дратові обручі з застілками на кінцях. Їх носили представники есто-лівських племен, переважно, чоловіки, разом з пряжками, браслетами та перстнями: рідше – заміжні жінки¹. Гривни були поширені і серед латгалів; в їх похованнях, подекуди, налічується до шести екземплярів гривен².

Шийні гривни відомі з кінця бронзового – початку ранньозалізного віку на великому просторі від Середземномор'я до Уралу, від Західної Європи до Скандинавії³. Золоті, срібні та бронзові гривни були типовою прикрасою скіфів, де вони пройшли еволюцію від регалій, що належали скіфському нобілітету, до спрощеної прикраси пересічних членів скіфського суспільства⁴.

У VII ст. гривни поширюються на території Фінляндії, в період, коли східноприбалтійські зв'язки, які визначали обрис фінської культури в римську добу (I – II ст.н.е.), змінюються багатосторонніми зв'язками з країнами Європи; в цей час фінська культура набуває рис самостійності⁵. Дослідник А.Ерзя-Еско пов'язує появу гривен у Фінляндії з налагодженням зв'язків фінських племен з фіно-угорськими племенами Східної Європи, Волго-Камським та Волго-Окським межиріччям, звідки, на його думку, вони й походили⁶. В той же час, звичай використання подібних прикрас існував і в балтійському регіоні. В IX ст. гривни були розповсюджені у фіно-угорських прибалтійських племен – естів та лівів. Вони репрезентовані декількома типами виробів, які мали в Прибалтиці розвиток і у наступні два століття. Це гривни з тордованою дужкою, гривни з витою дужкою, гривни з потовщеними кінцями, гривни з розширеними кінцями, що заходять один за одиний, гривни з трапецеподібними підвісками та пластинчатими кінцями, виті гривни⁷.

Останні представляють особливий інтерес: у хронологічному та стилістичному відношенні, вони демонструють близькість до гривен IX початку XII ст. з Волині⁸. Волинські шийні гривни є частими знахідками у господарських комплексах та в похованнях,

*Шийна гривна. Срібло. XI – поч. XII ст.
Скарб з с. Бужиськи*

але найбільш показовими виступають волинські речові скарби XI – початку XII ст., які демонструють притаманні для цього часу набори стилістично однородних виробів, і, таким чином, визначають пріоритетний напрям розвитку виробів такого типу. Нині відомо дев'ять скарбів XI – початку XII ст. з території історичної Волині (переважно в межах України) – з сіл Бегень, Висоцьке, Городок, Жорнів, Козлин, Торговиця, що на Рівненщині, з села Городище Волинської обл., села Кіково Житомирської обл., та села Бужиські Гродненської обл. (Білорусь)⁹. У складі цих скарбів налічується 35 гривен – 33 срібні та 2 бронзові.

Характерною рисою скарбів XI – початку XII ст. з Волині є те, що у них переважали ювелірні прикраси – крім зазначених вже витих шийних гривен, виті браслети, зерневі та псевдозерневі намиста, в невеликому обсягу – лунниці, кільця, сережки, скорневі кільця, скляні намиста. В трьох скарбах – Бужиському, Висоцькому та з Городка трапилися монетні гривни; в одному – Торгівецькому – срібний зливоч. Найбільшу кількість речей склали шийні гривни; подекуди, у складі одного скарбу, їх налічувалося досить багато: 8 гривен було заховано в скарбі з Бужиська, 7 – в скарбі з Городища, 4 – в скарбі з Козлина. Три волинські скарби – з Бужиська, Бегеня, Кікова склалися лише з самих гривен.

В цілому, речі з волинських скарбів XI – початку XII ст. можна вважати традиційними для цього регіону. Мається на увазі спосіб обробки металів, зокрема, срібла, типологічна та стилістична близькість виробів XI – початку XII ст. до речей IX – XI ст., які були знайдені на Волині та в межах Південно-Західної Русі: вони продовжували давню місцеву традицію вжитку та виготовлення набору срібних ювелірних виробів¹⁰.

В той же час, речі XI – початку XII ст. мають і свої особливості. Так, якщо серед гривен з південно-західного регіону Русі попереднього періоду (X – початок XI ст.) переважали гривни з круглого порожнистого дроту з обрубаними кінцями, закладеними у вигляді довгих петель, то серед гривен XI – початку XII ст. переважали виті (плетені), які мали чітку колоподібну форму з помітним потовщенням посередині та застібками у вигляді трубочок або крючків. Своєрідна різноманітність шийних гривен XI – початку XII ст. з Волині, а також, однотипних з ними браслетів, досягалась за рахунок вигадливого варіювання товщини дроту, способів плетіння, виття та перевиття дротовою ниткою. На площині біля замків у таких гривен часто за допомогою пуансона наносився орнамент у вигляді трикутників, ромбів, колечок, крапок, тире. Характерно, що з початку II тис. у лето-лівських племен, також, отримали розповсюдження типи гривен з орнаментованими пластинчастими кінцями у вигляді крючків, які декорувалися геометризаними хрестиками, трикутниками, лунницями; у есто-лівських племен в той же час переважали сітчасті орнаменти та у вигляді плетіння¹¹. Близьке сусідство прибалтійсько-фінських та волинських племен обумовило їх певні культурні взаємовпливи. На користь цієї думки свідчить знахідка скарбу з Бужиська, який вміщував гривни давньоруського та прибалтійського походження¹².

У складі скарбу з Бужиська, що був закопаний в XI – на межі XI – XII ст. на прикордонних землях слов'янських та ятвязьких племен і був випадково знайдений 1885 р.¹³, знаходилося п'ять монетних гривен вагою від 76, 78 до 183, 95 гр (в двох – обидва кінці були розплющені, в трьох – один розплющений, інший – закруглений) та вісім шийних срібних гривен. Одна гривна – вита порожниста з потовщенням по середині, з пластинчастими широкими прикрашеними гравіровкою у вигляді трикутників та ромбів кінцями, один з яких закручений в трубочку; на обох кінцях – дірочки для шнура. Дві гривни – звиті з чотирьох пар скручених дротів, мають пластичні кінці, які закінчуються трубочками; біля трубочок – дірочки для шнура. П'ять гривен, що звиті з двох або трьох дротів, зігнуті у півтора та два оберти. Кінці цих гривен пластинчаті, у вигляді широких лопастей; в однієї – закручені в трубочку, в іншій – зламані. Всі наконечники прикрашені пуансонним орнаментом.

Виті порожнисті гривни з Бужиського скарбу, які були звиті з тонкого дроту, мали, відповідно, і дрібне виття. Такі гривни відомі в давньоруські часи лише в XI ст.¹⁴. Вони зустрічаються, переважно, у наборах ювелірних прикрас у волинських скарбах, де в їх складі налічується 15 екземплярів подібних гривен¹⁵. Поза межами Волині подібні гривни трапилися у скарбі з місцевості Собачі Гори поблизу Новгорода, тобто, в регіоні безпосереднього контактування слов'янського населення з фінським¹⁶.

П'ять гривен з Бужиська, що були скручені у два оберти і закінчувалися довгими широкими лопастями, прикрашеними трикутниками, ромбами, хрестиками, колечками, визначені як вироби неруського походження. Аналогічні лопастеподібні наконечники мали спіральні браслети, що належали ятв'ягам¹⁷. Місце знахідки та постійний зв'язок між руськими та ятв'ягами в X – XIII ст. у цьому регіоні дозволили Г.Ф.Корзухиній віднести неруські гривни з Бужиського скарбу до ятвязького походження¹⁸.

Перегляд шийних гривен з Прибалтійського регіону та з Волині дає підставу для припущення, що в XI – на початку XII ст. вони відігравали роль, подібну до тієї, яку мали скроневі кільця на терені розселення слов'янських племен, вони визначали племінну належність; в середині племінних відносин – причетність до певного роду¹⁹. Характерна хронологічна, реміснична та стилістична близькість частини шийних гривен прибалтійсько-фінського та прибалтійського походження з волинськими гривнами стане більш зрозумілою, якщо простежити послідовне побутування цього типу ювелірних виробів на Волині, зони культурних взаємин, від початку залізного віку – до давньоруських часів.

До IX – VII ст. до н.е. відноситься бронзоліварна майстерня з Володимира-Волинського, у якій було знайдено фрагменти глиняних матриць для відливання гривен²⁰, а в ранньоскіфські часи на Волині гривни були у вжитку у носіїв милоградської культури (VI ст. до н.е. – I ст.)²¹. Ці племена, що мешкали на землях Західної Волині та Південної Білорусі, контактували з племенами скіфів-орачів на північній межі їх розселення (по лінії сучасних Житомира – Рівного), але були представлені пам'ятками зовсім іншого етнічного вигляду. Їх вважають неврами, яких згадував Геродот²². Під тиском руху балтійських племен в північно-східному напрямі, неври змушені були мігрувати частково до Верхнього Подніпров'я, частково до Прибалтики, де були асимільовані прибалтійсько-фінськими племенами²³. Про ці події є згадка у “Повісті минулих літ”, де етногрупа “норова” – уламок давнього етнічного масиву неврів, згадується як така, що мешкала між корсю та либью. О.О.Шахматов відносив неврів до фінського етносу²⁴, але загалом їх етнічна належність залишається невизначеною. Досить примітними є також ті обставини, що в ареалі територій, які колись належали неврам, у подальшому мешкало войовниче плем'я ятв'ягів, етнічно близьких литовцям, які займалися землеробством, риболовлю, мисливством, мали розвинуті ремесла²⁵. Область, яку займали ятв'яги – між середньою течією р. Неман та верхів'ями р. Нарев (гідронім зберігає корінь “нар-нор”, який підтверджує колишнє мешкання тут неврів²⁶), називалась Судовією²⁷. Плем'я судів вперше згадується у Тацита (II ст.н.е.). Походження етноніму “ятв'яги” пов'язано з давньоруським часом: вперше воно зустрічається в русько-візантійському договорі 944 р. З X ст. після утворення Давньоруської держави, почалися походи київських, а згодом, і інших князів на ятв'ягів (983 р.), які продовжувалися в

XI та XII ст. (1038, 1112, 1113, 1196 pp.), поки в 40 – 50 pp. XII ст. в результаті жорстокої боротьби галицько-волинських та мазовецьких князів, ятвяги не були підкорені Галицько-Волинській Русі та Мазовії. Однак, в 1293 р. територію, яку займали ятвяги, захопив Тевтонський орден. Частина Ятвягії ввійшла до складу Литовської держави²⁸, до якої в 1340 р. потрапило все Галицько-Волинське князівство, а в 1352 р., після розділення зон панування, залишилася лише Волинь²⁹.

Важливе значення для Волині, Прибалтики та Фінляндії мали спільні інтереси у торгівельно-економічних відносинах. Вихід Фінляндії в III ст.н.е. у сферу балтійської торгівлі і встановлення контактів, насамперед, з Готландом, свідчить про становлення єдиної економіки регіону³⁰. У свою чергу фінські племена південно-східної Прибалтики, які утворювали разом з балтами єдиний культурно-господарський ареал, були зацікавлені у розвитку торгівельних відносин як з Скандинавією, так і з Півднем Європи. Невід'ємною частиною, що мала важливе стратегічне значення у цьому загальному процесі економічних контактів Півночі та Півдня Європи, виступала Волинь. Через неї проходили сухопутні та водні шляхи, якими просувалися каравани купців “з варяг до греків”. Отже, Волинь, як давня контактна зона, автоматично виступала частиною культурно-господарчого комплексу від Скандинавії та Балтики до Києва та Криму. Боротьба за пріоритети у волинському регіоні між київськими та польськими князями, київськими князями та волинською місцевою племінною верхівкою, що стояла на чолі певних етнічних груп вже укоріненого тут населення, була боротьбою за економічне та політичне панування.

Загальний ретроспективний перегляд такої групи пам'яток, як шийні гривни дає можливість простежити специфіку контактів та взаємовпливів на економіку, побут, світогляд та культуру відомих етносів, що залишили сліди перебування на терені історичної Волині.

¹Седов В.В. Эсто-ливские племена // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.188.

²Летто-литовские племена // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.185.

³Патрушев В.С. Шейные гривны эпохи раннего железа из Волго-Камья // Советская археология. – 1985. – № 2. – С. 173 – 196; Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.е. – М., 1988. – С. 144; Государственные музеи Берлина. ГДР. – М., 1983. – С. 122.

⁴Петренко В.Г. Вказ. праця, с. 10 – 15.

⁵Аарни Эря-Эско. Племена Финляндии // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С.170.

⁶Аарни Эря-Эско. Вказ. праця, с. 170.

⁷Седов В.В. Летто-ливские ..., с.185

⁸Михайлова Р.Д. Художня культура Південно-Західної Русі X – першої половини XIV ст. (за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва). – Автореф. дис. на здоб. вчен. ступ. канд. іст. наук. – К., 1994. – С.12 – 16.

⁹Михайлова Р.Д. Про деякі напрями розвитку художніх традицій в прикладному мистецтві Південно-Західної Русі (за матеріалами скарбів X – XIII ст.) // Тез. всеукр. наук. конф. “Переяславська земля та її місце у розвитку української нації, державності і культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 2021.

¹⁰Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. – М. – Л., 1954.

¹¹Седов В.В. Племена восточных славян, балты и эсты // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 188.

¹²Седов В.В. Племена восточных ..., с. 188.

¹³Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 95.

¹⁴Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 25.

¹⁵На жаль, не всі скарби дійшли до наших часів у повному обсязі, частина скарбів відома лише за описами.

¹⁶Корзухина В.Г. Вказ. праця, с. 25.

¹⁷Гуревич Ф.Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. – Вып. XXXIII. – М.–Л., 1950. – С. 115. – Рис. 51.

¹⁸Корзухина Г.Ф. Вказ. праця, с. 27.

¹⁹Михайлова Р.Д. Давньоруський скарб з Житомирщини // Бердичівська земля в контексті історії України. Наук. збірник “Велика Волинь”. – Т. 19. – Житомир, 1999. – С. 65 – 66.

²⁰Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття та Волині з племенами Східної та Центральної Європи. – К., 1985. – С. 71; Археологія Української РСР. – Т.1. – К., 1971. – С. 29 – 33.

²¹Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967. – С. 97.

²²Геродот, IV, 105.

²³Шадыро В.И. К вопросу о неврах // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. – К., 1986. – С. 254 – 255.

²⁴Шахматов А.А. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях // ИАК. – 1911. – Вып. 9. – С. 713.

²⁵Гуревич Ф.Д. Вказ. праця, с. 116.

²⁶Шадыро В.И. Вказ. праця, с. 255.

²⁷Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 39.

²⁸Пашуто В.Т. Вказ. праця, с. 90.

²⁹Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.

³⁰Аарни Эря-Эско. Вказ. праця, с. 170.